

www.abuzerakbiyik.com.tr den alınmıştır.

HARRAN

Harran'ın bilinen tarihi, M.Ö. 5000 yıllarında başlamaktadır. Başlangıçta Sümer ve Hititlerin elinde bulunan bölge M.Ö. 2750 yılında Samilerin istilasına uğramıştır. Daha sonra 612 yılına kadar Asurların egemenliğinde kalan bölge 550 yılından itibaren sırasıyla, Perslerin ve Büyük İskender' in İmparatorluk sınırları içerisinde kalmıştır. M.S.750 yılında yöreyi ele geçiren Araplar, buradaki Bizans hâkimiyetine son vermişlerdir. 1071 yılında Malazgirt zaferinden sonra, İlçe toprakları Türk hâkimiyetine geçmiştir.

Tevrat'ta "Haran" olarak geçen yerin burası olduğu söylenir. İslâm tarihçileri kentin kuruluşunu Nuh Peygamber'in torunlarından Kaynan'a veya İbrahim Peygamber'in kardeşi "Aran"a (Haran) bağlarlar. XIII. yüzyıl tarihçilerinden İbn-i Şeddat, Hz. İbrahim'in Filistin'e gitmeden önce bu şehirde oturduğunu, bu nedenle Harran'a Hz. İbrahim'in şehri de denildiğini, Harran'da İbrahim Peygamber'in evinin, adını taşıyan bir mescidin, O'nun otururken yaslandığı bir taşın var olduğunu yazmaktadır.

Harran tarihiyle ilgili en doğru bilgiler arkeolojik kazılardan elde edilen buluntulara dayanmaktadır. Harran adına ilk defa, Kültepe ve Mari'de bulunan M.Ö. II. bin başlarına ait çivi yazılı tabletlerde "Har-ra-na" veya "Ha-ra-na" şeklinde rastlanmaktadır. Kuzey Suriye'de Ebla'da bulunan tabletlerde ise Harran'dan "Ha-ra-an" olarak bahsedilmektedir. M.Ö. II. binin ortalarına ait Hitit tabletlerinde, Hititlerle Mitanniler arasında yapılan bir antlaşmaya Harran'daki Ay Tanrısı'nın (Sin) ve Güneş Tanrısı'nın (Şamaş) şahit tutulduğu belirtilmektedir.

Tüm bu tarihi belgelerden anlaşıldığı üzere, Harran adı 4000 yıldan beri değişmeden günümüze kadar gelmiştir. Harran adı, Sümerce ve

Akatça “Seyahat-Kervan” anlamına gelen “Haranu”dan gelmektedir. Bazı kaynaklar bu kelimenin “keşişen yollar” veya “şiddetli sıcak” anlamına geldiğini de kaydetmektedirler.

Gerçekten de Harran, Kuzey Mezopotamya’dan gelerek batı ve kuzey batıya bağlanan önemli ticaret yollarının kesiştiği bir noktada bulunmaktadır. Bu özelliğinden dolayı Harran, Anadolu ile sıkı ticaret ilişkileri bulunan Asurlu tüccarların önemli uğrak yerlerinden biri idi. Anadolu’dan Mezopotamya’ya, Mezopotamya’dan Anadolu’ya olan ticaret akışının binlerce yıl Harran üzerinden yapılmış olması bu tarihi kentte zengin bir kültür birikiminin oluşmasına neden olmuştur.

Harran; Ay, Güneş ve gezegenlerin kutsal sayıldığı eski Mezopotamya’daki Assur ve Babillerin politeist inancına dayanan Paganistliğin (Putperestlik) önemli merkezlerinden olması yönüyle de ünlü idi. Bu nedendir ki Harran’da Astronomi ilmi çok ilerlemiştir.

Babiller döneminde “ilu sa ilani” (tanrıların tanrısı), “sar ilani” (tanrıların kralı) ve “bel ilani” (tanrıların efendisi-rabbi) olarak adlandırılan Ay Tanrısı “Sin” paganistlerin en büyük tanrısı olma özelliğini asırlar boyu devam ettirmiş ve Romalılar döneminde “Mar alaha” olarak adlandırılmıştır.

İslâm kaynaklarında “Harrânîler” (putperestler) adıyla anılan bu dinin mensuplarının bir kısmı, Abbâsi Halifesi Me’mun’un “Kur’an’da geçen bir dini seçin” tavsiyesi üzerine bir kısmı Hıristiyan, bir kısmı da Müslüman olmuş, önemli bir kısmı ise “Hiç kötülük etmeyen yüce bir yaratıcı”nın varlığını kabul eden ve Kur’an’da ehl-i kitapla beraber üç defa zikredilen, İslâm hukukçularına göre Hıristiyan ve Musevilerle aynı hukuki haklara sahip olan güney Mezopotamya’daki Sabiilerin monoteist inanç sistemini benimsemiştir. Ancak Sabiizmi benimseyen bu grup eski Paganist inançlarından tam kopmayarak bu yüce varlığın sadece yaratma gibi önemli işleri gördüğüne, yarattığı varlıklarla ilgili diğer işleri ise aracı ilah olarak niteledikleri

gezegenlerin ve bunlar adına inşa edilen tapınaklarda onları temsil eden putların yaptığına inançlarında yer vermiştir. Bu dönemde Sin hala tanrılar sisteminin zirvesinde yerini koruyor. “İlahü'l-alilah” (tanrıların tanrısı) ve “rabbü'l al-ilah” (tanrıların rabbi) olarak adlandırılıyordu. Böylece güney Mezopotamya'daki esas Sabiizm'den farklı bir çehreye bürünen bu dinin mensupları “Harranlı Sabiiler” olarak anılmışlardır.

Urfa'nın Hıristiyanlığın en önemli merkezlerinden biri haline gelmesine karşılık, Harran Sabiilerin merkezi olmuş ve Hıristiyanlar Harran'a putperest şehri anlamına gelen “Hellenopolis” adını vermişlerdir. Varlıklarını M.S. XI. yüzyıla kadar sürdüren Sabiilerin son mabedi h. 474 (m. 1081) de Nûmeyriler adına şehrin valisi olan Yahya b. el-Şatr tarafından yıktırılmış ve böylece Harran'daki Sabiizm sona ermiştir.

Dünyadaki üç büyük felsefe ekolünden birisi “Harran Ekolü”dür. İlkçağdan beri varlığı bilinen Harran Üniversitesi'nde dünyaca ünlü birçok bilgin yetişmiştir. Devrinin en büyük matematikçilerinden, tabiplerinden ve Yunan filozoflarının eserlerini Arapçaya çevirenlerinden 821 doğumlu Sabit bin Kurra, o tarihlerde Dünyadan Ay'a olan uzaklığı doğru olarak hesaplayan Battani (Avrupalılar

Albetegni veya Albatanius derler), Yunan filozoflarının aksine maddenin bölünebilen en küçük parçasının müthiş bir enerji ile parçalanarak Bağdat gibi bir şehri yıkabileceğini söyleyen ve böylece atomun mucidi sayılan Cabir bin Hayyan, din bilgini Şeyh-ül İslâm İbni Teymiyye Harran'daki okullarda yetişmiş dünyaca ünlü alimlerden bazılarıdır.

Emevi hükümdarlarından II. Mervan 744 yılında Harran'ı Emevi Devleti'nin başkenti yapmıştır. Emevilerin Asya bölümü 750 yılında Abbâsilere yenilerek Harran'da sona ermiştir. Abbâsi hükümdârı Harun Reşit zamanında “Harran Üniversitesi” dünyada büyük bir ün kazanmıştır.

Cüllab ve Deysan ırmaklarının suladığı kuzey Mezopotamya düzlüğünde bulunan Harran Ovası tarihte bir ağ gibi su kanalları ile örülmüş bir tarım sahası idi. 1184 yılında Harran'ı ziyaret eden Seyyah İbni Cübeyr, burasının gölgelik ve ağaçlık olduğunu, çeşitli meyve sebzelerin yetiştiği, uzun süren bir kuraklık sonucunda ise harap olduğunu yazmaktadır.

1242 yılında Harran'a gelen İbni Şeddad şunları yazmaktadır: "Deysan ve Cüllab nehirleri arasında kurulmuş olan şehirdeki imalathanelere Cüllab nehrinden su gelirdi. Cüllab, Diphisar adlı bir köyden çıkar ve Harran'ı sulardı. Nehrin suları şehrin bazı evlerine kadar ulaşırdı. Harran'da 14 hamam vardı. Devlet ovadaki sulamadan 170.000 dirhem vergi alıyordu".

Fatımiler, Zengiler, Eyyûbiler ve Selçuklular gibi Türk-İslâm devletlerinin yerleşmesine sahne olan Harran, 1260 yılı başlarında

Moğollar tarafından işgal edildi. 1270 yılında Moğollar burayı ellerinde tutamayacaklarını anlayınca Camiini, surlarını ve kalesini yakıp yıkarak kenti tahrip ettiler. Halk Mardin, Dimaşk (Şam) ve Halep'e kaçtı. Etraftaki göçebeler tarafından işgal edilen tarihin bu altın şehri bir köy haline gelmiş ve bir daha eski görkemine dönememiştir.

Harran'da Günümüze Gelebilen Eserler:

Harran Höyüğü

Şehrin ortasında yer alan 22 m. yüksekliğindeki höyük oldukça geniş bir alana yayılmıştır. M.Ö. III. binden M.S. XIII. yüzyıla kadar kesintisiz olarak iskân edilen Harran Höyüğü, içerisinde çeşitli devirlere ait mimari kalıntıları ve bölgenin tarihini gün ışığına çıkartacak belgeleri barındırmaktadır.

Höyükte ilk araştırmalara 1951 yılında D.S.Rice tarafından başlanılmış ve bu araştırmalar aralıklarla 1956 yılına kadar devam

etmiştir. O tarihten bu yana arkeologların gözünden ırak olan Harran höyüğünde 1983 yılında Dr. Nurettin Yardımcı başkanlığında araştırma ve kazılara yeniden başlanılmış ve M.Ö. III. binden XIII. yüzyıla kadar devreleri içerisine alan çeşitli buluntulara rastlanılmıştır. Üst tabakada geniş bir alana yayılmış olarak ortaya çıkartılan XIII. yüzyıl İslâmi devir şehir kalıntısı; su kuyularının bulunduğu avluları olan kare ve dikdörtgen planlı bitişik nizamlı evler, bu evlerin oluşturduğu dar sokaklar ve ortasında büyük bir kuyunun yer aldığı meydanlar, o dönemin İslam şehirleri ve konut mimarisi hakkında önemli ipuçları vermektedir.

Kazılardan elde edilen çok sayıdaki İslâmi devir sikke, sırlı ve sırsız seramik kaplar, taş aletler, çeşitli süs eşyaları, madeni eserler, idol ve hayvan figürinleri Şanlıurfa Müzesi'nde sergilenmektedir.

Sin Mabedi

Babil dönemine ait ünlü Sin Mabedi Harran'da inşa edildiği bilinen en eski anıtsal eserdir. M.Ö. 2000 başlarına ait Kültepe ve Mari tabletlerinde Harran'daki Sin (Ay Tanrısı) Mabedi'nde bir antlaşma imza edildiğine dair bilgiler bulunmaktadır. Yine M.Ö. II. bininin ortalarına ait Hitit tabletlerinde, Hititlerle Mitanniler arasında yapılan bir antlaşmaya Harran'daki Ay Tanrısı Sin'in ve Güneş Tanrısı Şamas'ın şahit tutulduğu belirtilmektedir.

Yeri kesin olarak tespit edilemeyen Sin Mabedi'nin, höyükte, iç kalede ya da Ulu Camii'nin yerinde olduğu konusunda değişik fikirler ileri sürülmektedir. Bunlardan İbn-i Şeddad, bu mabedin Ulu Cami'nin yerinde olduğunu, Harran'ın 640 yılında İyâd b. Ğanem tarafından fethedilmesiyle bu mabedin camiye dönüştürüldüğünü, Paganistlere kendi mabedlerini yapmaları için başka bir yer verildiğini söylemektedir.

Rice'nin yaptığı kazılarda, Ulu Cami'nin doğu, batı ve kuzey avlu kapılarının girişinde ters vaziyette döşeme taşı olarak kullanılmış üç

bazalt stel bulunmuştur. Babil Kralı Nabonid dönemine tarihlenen (M.Ö. V. yüzyıl) bu stellerden birinin Güneş Tanrısı Şamas'ı temsil ettiği tespit edilmiş, üçüncü stelin mahiyeti anlaşılamamıştır. Şanlıurfa Müzesi'nde sergilenmekte olan bu steller Ulu Cami'ye başka bir yerden getirilmiş olabileceği gibi, caminin yerinde bulunması muhtemel olan Sin Mabedi'ne ait de olabilirler. İkinci ihtimal İbn-i Şeddad'ın söylediklerine ağırlık kazandırmaktadır.

Dr. Nurettin Yardımcı 1985 yılı kazılarında höyüğün 36 DD ve 36 GG plan karelerinde bulduğu, Babil Kralı Nabunaid dönemine ait çivi yazılı iki tablette Sin Mabedi'nden ve E.HUL.HUL tapınağından söz edilmiş olmasına dayanarak mabedin höyükte olabileceğini ileri sürmektedir.

Harran'da XI. yüzyıla kadar varlıklarını sürdüren Sabiilerin h. 474 (m. 1081)'de Nûmeyrilerin valisi Yahya b. el-Şatr tarafından yıktırılan son mabedlerinin yeri, bugünkü kalıntılar arasında tespit edilememiştir.

Harran Üniversitesi

İlk Çağ'dan beri varlığı bilinen ve miladi 718-913 tarihleri arasında (İslâmi dönem) bilim ve sanatta doruk noktaya ulaşan Harran Okulu'nun (Üniversite) İslâm öncesi ve İslâmi dönemdeki yeri, bugünkü kalıntılar arasında tespit edilememiştir. Halk arasında ve kaynaklara dayanmayan bazı yayınlarda büyük bir yanlışlıkla Emevi dönemine ait Ulu Cami'nin kalıntıları Üniversitesi olarak gösterilmekte ve caminin minaresi rasat kulesi olarak tanıtılmaktadır. Ancak Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 1976 yılı kazılarında, caminin doğu ve kuzey cephelerinde bitişik olarak ortaya çıkan küçük

hücrelerin İslâmi dönem üniversitesinde (medrese) ait olduğu tahmin edilmektedir.

Devam etmekte olan kazılardan elde edilecek bulgular, bu konuyu açıklığa kavuşturacaktır.

Tarihi Harran Üniversitesi'nin kuruluşu hakkında elimizde yeterli kaynak bulunmamaktadır. Assur ve Babil dönemlerinden (M.Ö. II. bin) İslâmi döneme kadar (M.S. VII. yy) devam eden ve gezegenleri temsil eden gelişmiş bir Tanrılar Kültü'nün Harran'da yaşamış olması, M.Ö. II. binde buradan astronomi biliminin ileri bir düzeyde olduğunu göstermekte ve bu bilimin ancak bir okulda sistematik bir şekilde öğretilmiş olabileceğini akla getirmektedir. Bu görüşe dayanarak, Harran Okulu'nun temellerinin Assur ve Babil dönemlerinde atıldığını söylemek mümkündür.

M.S. II. ve III. yüzyıllarda Antik dünyanın eğitim merkezi sayılan İskenderiye ve Atina okullarından ikincisinin 529 yılında Iustinianus tarafından kapatılması üzerine, bu okulun hocalarının Roma-İran arasında yer alan Elcezire bölgesindeki okullara dağıldıkları ve bu hocalardan Simplicius'un Harran'da kalarak Harran Okulu'na çeki düzen verdiği bilinmektedir. Ancak Harran Okulu'nun bu tarihten önceki durumu ve alimleri hakkındaki bilgiler henüz karanlıktadır.

Ömer b. Abdülaziz'in 634-644 yılları arasındaki halifeliği döneminde, Antakya ve Harran okulları ilmi araştırmaların merkezi yapılmıştır.

M.S. 718 yılında İskenderiye Okulu da kapatılınca, buradaki hocalar Antakya ve Harran okullarına gitmişlerdir. Emeviler devrinde (660-750) Elcezire bölgesindeki okullar ve bilhassa Harran Okulu, büyük bir gelişme göstermiş ve VII. yüzyılın ortaları ile VIII. yüzyılın ilk yarısında Harran'da çeviri çalışmaları hızlanmıştır. Bu dönemde Harran Okulu'nda Paganist, Sabii, Hıristiyan ve Müslüman alimler rahat bir ortamda serbestçe çalışıyorlar ve ilkçağ Yunan aydınlarının çoğu Anadolu'da bulunan eski yazmalarını ve Süryani yazmalarını Arapça'ya çeviriyorlardı. Bu çeviriler arasında ilkçağ bilgin ve bilgelerinden Öklid, Thales, Pisagor ve Arşimed'in eserleri de yer alıyordu.

Bilindiği kadarıyla düşünce ve bilim tarihinde önemli bir dönemi ve evreyi teşkil eden İskenderiye'den Harran'a uzanan öğretim merkezleri

zinciri içerisinde öncelik İskenderiye'ye aitti. Öğretim merkezi olma durumu İskenderiye'den Antakya'ya, oradan Harran'a, Harran'dan Bağdat'a geçmiştir. Harran Okulu'nda yetişmiş alimlerle ilgili bilgiler, VIII. yüzyıldan itibaren bize ulaşmakta, daha öncekiler hakkında yeterli kaynak bulunmamaktadır.

Harran Kale ve Şehir Surları

Şanlıurfa Harran ilçesindeki elips şeklindeki Eski Harran şehrini kuşatan surların yapım tarihi kesinlik kazanamamıştır. Günümüze Harran surları büyük ölçüde yıkılmış olarak gelmiş, yalnızca Halep Kapısı ayakta kalabilmiştir. İbn-i Cübeyr Harran'ın büyük bir şehir olduğunu belirttikten sonra çevresinin yontma taşlardan son derece sağlam bir surla çevrili olduğunu yazmıştır. İbn-i Şeddad ise surlarla ilgili daha ayrıntılı bilgi vermektedir:

”Çok müstahkem bir suru vardı. Surların sekiz kapısı bulunuyordu. Bunlar saatin yelkovanı yönünde güneyden başlayarak Rakka Kapısı, Büyük Kapı (Halep Kapısı), Niyar Kapısı, Yesit Kapısı, Fedan Kapısı, Küçük Kapı, Gizli Kapı ve Su Kapısı'dır. Rivayete göre Su Kapısı üzerinde bakırdan yapılmış iki yılan tılsımı vardı. Bunlar şehre yılanların zarar vermemesi için yapılmıştı.”

Bunun yanı sıra İbn-i Şeddad şehrin dış mahallesinin de şehir suruna bitişik ayrı bir surla çevrili olduğunu belirtmiştir. R.A.Chesney ilk defa Halep kapısı'nın gravürünü 1850 yılında çizerek yayınlamıştır. Bu kapı yakın tarihlerde Kültür Bakanlığı tarafından restore edilmiştir. Bu restorasyon sırasında Chesney'in gravürü dikkate alınmamış ve restorasyon hatalı yapılmıştır. Bu kapı üzerindeki bir kitabede Selahattin Eyyubi'nin kardeşi El Melik El Adil tarafından 1192'de yapıldığı yazılıdır.

Harran'ın güneydoğusundaki kalenin bulunduğu yerde kaynaklar Sabi-i Mabedi'nin olduğundan söz etmektedir. İslam kaynaklarından El Mukaddes-i X.yüzyılda bu kalenin Kudüs Kalesi gibi taştan

yapıldığından söz etmiştir. Ayrıca Emevi hükümdarı II.Mervan'ın yaptırmış olduğu sarayın da burada olduğu ileri sürülmüştür. İbn-i Cübeyr Harran Kalesinden de ayrıca söz etmiştir:

”Şehrin doğusunda, boş bir arsa ile ayrılmış müstahkem bir kalesi vardır. Bu kalenin etrafına döşenmiş taşlarla yapılmış derin ve geniş bir hendek bulunur. Bu hendek şehir suru ve kaleyi birbirinden ayırır. Hendeğin suru da çok sağlamdır.”

XVII. yüzyılın ortasında Harran'a gelen Evliya Çelebi de bu kaleye değinmiştir: ”Urfa'dan güney tarafında dokuz saat giderek Harran Kalesine geldik. Burayı da Nemrud yapmıştır. Çöl içinde gayet sağlam bir kaledir. Beşgen şeklinde olup, sanki usta elinden yeni çıkmış gibidir.”

Harran Kalesi dikdörtgen planlı olmasına rağmen düzensiz bir yapıdır. Dört köşesine on ikigen birer kule yerleştirilmiştir. Bu kulelerden kuzey tarafındaki kule tamamen yıkılmıştır. Güneybatı ve kuzeydoğudaki kuleler kısmen ayakta olmasına karşılık, güneydoğudaki kulenin dışarısı yıkılmış, içerisi de kısmen ayakta kalmıştır.

Harran Kalesi ile ilgili incelemeyi Llyod ve Brice detaylı olarak yapmıştır. Kalenin rölöve ve kesitlerini çıkarmış, kalenin 90.00x130.00 m. ölçüsünde üç katlı olduğunu, içerisinde tonozlu 150 oda bulunduğunu belirtmişlerdir.

Bu kalenin İslam öncesi ve İslam devirlerinde üç ayrı dönemde yapıldığı sanılmaktadır. Bunlardan Melik El Adil döneminde 1192'de yapılan büyük bölüm kalenin batı kesiminde olup, aynı zamanda burada beşik tonozlu büyük bir mescit, galeri ve çeşme olduğu sanılan bir de niş günümüze gelebilmiştir. 1951 yılında kalenin doğu kesiminde yapılan kazılarda bazalt taşından at nalı şeklinde kemerli bir yapı ortaya çıkarılmıştır. Bu kapıya ait olan kitabe parçalarında ise Numeyrilerin hükümdarı Meni'nin (Kavvam) ismi ile 1059 tarihi

geçmektedir. Büyük olasılıkla bu kitabe kalenin ikinci dönem yapımına aittir. Ayrıca bu kapının iki yanında da başlarını geriye çevirmiş, zincirli birer köpek kabartması ile karşılaşılmıştır. Kalenin güney cephesinin duvarları üzerinde yer alan Memluklu üslubunda yazılmış kitabenin El Nasr'a ait olduğu ve 1315 yılında yazıldığı anlaşılmaktadır.

Harran Kalesi'nde Dr.Nurettin Yardımcı'nın yapmış olduğu kazılar sırasında yapı kalıntılarının dışında madeni kaplar, kazanlar bulunmuş olup, bunların büyük bir kısmı Urfa Müzesi'nde bulunmaktadır. Kazılarda ortaya çıkarılan çok sayıda oda ve koridorlar üzerindeki çalışmalar devam etmektedir.

Harran Ulu Cami

Harran Höyüğünün doğu eteğinde bulunan cami çeşitli kaynaklarda Cami el-Firdevs, Cuma Camisi ismiyle geçmektedir. Anadolu'nun ilk anıtsal ve avlulu, şadırvanlı camilerinden olmasının yanı sıra zengin taş işçiliği ile tanınmıştır.

Bu cami ile ilgili olarak İbni Cübeyr bazı bilgiler vermektedir: “Cami ağaç direklerle ve kemerlerle tavanlanmıştır. Direklerinin uzunluğu 15 adım tutar ve mermer döşemenin üstünde boydan boya uzanır. Bu camiden daha geniş kemerli olan cami görmedim. Camiye giriş sahninin duvarlarının her tarafından kapılar açılmıştır. Bunlardan dokuzu ana kapının sağında, dokuzu solundadır. On dokuzuncu kapı olan ana kapı ortada olup büyük kemerlidir. Bu kapı sanki şehir kapıları gibi heybetli ve güzeldir. Bu caminin kapılarının hepsi ağaçtan olup son derece süslü ve ustaca yapılmış kilitleri vardır. Bu caminin yapısında ve ona bitişen çarşıların planlanmasında şehirlerde nadir görülen bir güzellik ve intizam görülür.”

Bu camiden söz eden İbni Şeddad, caminin Ay Mabedi (Sin Mabedi) olduğunu ve Hz. Ömer zamanında İvaz bin Ganem Harran'ı ele geçirince 640 yılında mabedi camiye çevirdiğini yazmıştır. Ulu Cami

üzerinde araştırma yapan D. Talbot Rice, caminin avlu kapıları girişinde bulunan ve Babil Kralı Nabonid dönemine, MÖ.VI. yüzyıla tarihlenen Ay Tanrısı Sin ve Güneş tanrısı Samas' ı simgeleyen üç stele dayanarak İbni Şeddad'ın ileriye sürdüklerini doğrulamıştır.

XII. yüzyılın ortalarında yapı genişletilmiş ve bezenmiştir. Bununla ilgili bir kitabe de doğu cephesine konulmuştur. Halife Hişam bin Abdülmelik II. Mervan'ı bölgeye vali olarak atamış ve bundan sonra da Harran vilayet merkezi olmuştur. Mervan halife olduktan sonra Harran'ı Emevi Devletinin baş şehri yapmıştır. Bundan sonra da İyaz bin Ganem zamanındaki caminin yerine daha büyük ölçüde Ulu Camiyi yaptırmıştır. D.Talbot Rice ve burada 1983'den beri kazı çalışmaları yapan Dr. Nurettin Yardımcı Harran Ulu Camisi'nin II. Mervan tarafından yapıldığını belirtmişlerdir.

Harran Ulu Camisi kesme taş ve tuğladan yapılmıştır. Kemer ve tonozlarda tuğlalar kullanılmış, yer yer de ağaçtan yararlanılmıştır. Cami 104.00x 107.00 m ölçüsünde dikdörtgen planlıdır. İbadet mekânı 104,00x40,00 m; avlusu da 100.00x 65.00 m. ölçüsündedir. İlk kez, 1950'li yıllarda K.A.C Creswell'in çizdiği planı Early Muslim Architecture isimli kitabında yayınlamış, ardından kazı çalışmalarını yürüten Dr. Nurettin Yardımcı'nın kazıları ile plan netlik kazanmıştır.

Buna göre caminin, mihrap duvarına paralel dört sahnı bir planı olduğu anlaşılmıştır. Sahnın birinci ve üçüncü bölümleri bir üslup birliği göstermektedir. Üçüncü sahn ise yalnızca payelerle, giriş bölümündeki dördüncü sahn ise dikdörtgen payeler önündeki sütunlardan oluşmuştur. Böylece ibadet mekânı paye sütun dizileri ile devam etmiştir. Bu durum caminin üç aşamada yapıldığını göstermektedir. Duvarlardan ve duvarlardaki izlerden caminin önce II.Mervan zamanında mihrap duvarına paralel iki sahnı olduğunu, sonraki dönemlerde buna üçüncü ve dördüncü sahnın eklendiği anlaşılmaktadır. İlk iki sahnın üst örtüleri üçüncü ve dördüncü sahnınlardan daha alçaktır. Ayrıca birinci ve ikinci sahnı birbirinden

ayırır bölümdede Emeviler dönemine ait duvar taş bezemesi ve işçiliğini yansıtan asma dalları ile üzüm salkımları ile süslü sütunlar bulunmaktadır. Günümüzde asma dalları ile bezeli sütunlar Şanlıurfa Müzesi'nde teşhir edilmektedir. İbni Şeddat'ın da belirttiği gibi dördüncü sahnın 1174'de Nureddin Mahmud bin Zengi tarafından camiye eklenmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Burada bulunan sütun ve sütun başlıkları da XII.yüzyıl İslam sanatı özelliklerini taşımaktadır.

Caminin ibadet mekânına on dokuz merdivenli kapıdan girilmektedir. Asıl giriş kapılarından en geniş orta kapıdır. Bu kapının kemeri günümüze kadar gelebilmiştir. Mihrap giriş ekseninden batıya kaymıştır. Dr. Nurettin Yardımcı, yapmış olduğu kazıda mihrabın yanında sokağa açılan merdivenli bir kapı ile yanında iki odayı meydana çıkarmıştır. Ulu Caminin en büyük özelliklerinden birisi de mihrap yanındaki kapı ve yanındaki odalardır. Bu özel kapıdan Sultan ve imam daha emniyetli olarak içeri girdikleri, yandaki odaların da onlara ait olması kuvvetle muhtemeldir. Bu tür bir uygulama Anadolu camilerinde tek örnek olarak Harran'da karşımıza çıkmaktadır.

Avlunun kuzey duvarının doğusunda minare bulunmaktadır. Dr. Nurettin Yardımcı'ya göre minare 5.20x5.20 m. ölçüsünde kare gövdeli olup, yüksekliği 33.00 m.dir. Bunun 22 m'lik kısmı düzgün kesme taştan, arta kalanı da tuğladan yapılmıştır. İçerisindeki merdivenler restorasyon çalışmaları sırasında Dr. Nurettin Yardımcı tarafından orijinaline uygun olarak yenilenmiştir. Minarenin üst kısmı yıkıldığından şerefesini ne şekilde olduğu anlaşılamamıştır.

Caminin revaklı avlusunun ortasında kesme taştan içeriye doğru basamaklı bir havuz ve fiskiye bulunmaktadır. Şadırvanın su kanalları ile tahliye kanalları günümüze kadar gelmiştir. Ayrıca avlunun kuzey batı tarafında da geniş ve oldukça derin bir su kuyusu bulunmaktadır. Avlunun doğu ve kuzey duvarı dışında 1976 yılında yapılan kazılarda

ortaya çıkarılan tuğla duvarlı küçük hücrelerin medrese odaları olduğu sanılmaktadır.

Harran Kazıları

Harran'da ilk arkeolojik araştırmalar Höyükte 1951 yılında D.S.Rice tarafından başlanılmış ve bu araştırmalar aralıklarla 1956 yılına kadar devam etmiştir. Daha sonra 1983 yılından itibaren Arkeolog Dr. Nurettin Yardımcı başkanlığında yapılan kazılarda önce kale ve çevresi temizlenmiştir. Burada Emevi, Eyyubi ve Selçukluların ait seramik ve sikkeler bulunmuştur. Firdevs (Ulu) Camii ve çevresi temizlenmiş ve Babil Kralı Na-bonid' e ait bir stel bulunmuştur. Diğer bir buluntu ise birçok adak kitabesinden birisidir. Kral Nabonid (M.. 555-539) Sin Mabedinin yapılışı ile ilgili kita-bedir. Ayrıca çok sayıda eski ve orta tunç çağına ait pişmiş toprak figürler, taş ağırlıklar, öğütme taşları ve bronz eserler bulunmuştur.

İslami devirlere ait sikkeler, çok kaliteli sırlı ve boyalı seramikler de bulunmuştur.

VII. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar olan İslami devirlere ait yapılardaki açmalarda ise; dar sokaklar bitişik nizamlı avlulu evler ile kent kalıntısı-na ulaşılmıştır. Hemen her evdeki su kuyuları, kanalizas-yon sistemleri, basamaklı ve kapak taşlı tuvaletler, banyo odaları, değirmenleri, zahire depoları ile düzenli ve ihtişamlı bir şehir ve mimari ile karşılaşılmıştır.